

RAWLS VE HABERMAS OKUMALARIYLA LİBERAL VE MÜZAKERECİ DEMOKRASİ MODELLERİ: KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ

Fatih BECER¹, İbrahim MAZMAN²

ÖZ

Geneli itibariyle toplumsal algıda demokrasi, belli ideolojilerin gerçekleştirilmesi amaçlı yönetsel araçların toplandığı kurallar bütünü gibi görülmektedir. Oysa ki demokrasi; değişen ve gelişen zamanla beraber dinamik bir toplumsal yapının yöneten/yönetilen ilişkisi bağlamındaki uyum ve denge unsurunun kendisidir. Bu değişimde haliyle sosyo-kültürel yaşantıdan ekonomik gelişimlere, siyasal zeminin farklılaşmasından hukuksal alandaki yeniliklere kadar birçok alanda kendini gösterirken, demokrasi kavramının ihtiva ettiği eşitlik, özgürlük, adalet ve çoğunlukçu/çoğulcu yapıların varlığı ve daha birçok ilintili hususun da ayrıca değerlendirilmesini ve bağlamında da siyasal ve toplumsal uyumunda tesis edilmesini zorunlu kılar. Yapılan bu çalışma, zamanla gelişen demokrasi kavramının seyrindeki zenginliği ve tamamlayıcı yönlerini ortaya koyabilmek adına içeriğindeki temel dinamiklerinin tespiti ile ifade edilmesi ve modern toplumsal yapıda kabul görmüş liberal ve müzakereci demokrasi anlayışlarının, John Rawls gibi liberal anlayışın etkin teorisyenlerinden ve Jürgen Habermas gibi müzakereci demokrasi anlayışının kurucu düşünürü bağlamında değerlendirerek analiz etmek amaçlıdır. Bu iki tür demokrasi modelinin günümüze yansımaları adına tamamlanması veya daha iyi anlaşılabilmesi adına da karşılaştırma yoluna gidilecektir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Habermas, Rawls, Liberal, Müzakere.

¹Doktora Öğrenci, Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Anabilim Dalı, f.becer(at)hotmail.com

²Doç.Dr. Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Anabilim Dalı, ibrahimmazman5(at)yahoo.com

LIBERAL AND NEGOTIATIVE DEMOCRACY MODELS WITH READING RAWLS AND HABERMAS: A COMPARATIVE ANALYSIS

ABSTRACT

In general, social democracy aimed at realization of certain ideologies, as though it is seen as managerial tools collected by rules as a whole. Where as democracy; changing and evolving over time, a dynamic social structure that manages/managed element of harmony and balance in the context of the relationship itself. As it stands in this change from economic development, socio-cultural life from political to legal innovation in the field of differentiation of the ground in many areas, the concept of democracy, while it contains equality, freedom, the existence of pluralist, diverse/structure and a lot more relevant with regard to the establishment of social peace and it is also evaluated as compulsory. This study analyzes the basic dynamics of the content and the accepted liberal and negotiating democracy perceptions in modern society by evaluating them in the context of the founders of liberal understanding theorists such as John Rawls and Jürgen Habermas in the context of the founder of the negotiating democracy in order to reveal the richness and complementary aspects of the democratic process purposes only. These two types of democracy model will be made for comparison in the name of completion or better understanding in the name of day-to-day reflections.

Keywords: Democracy, Habermas, Rawls, Liberal, Negotiation.

Becer, Fatih. ve Mazman İbrahim. “Rawls ve Habermas Okumalarıyla Liberal ve Müzakereci Demokrasi Modelleri: Karşılaştırmalı Analiz”. *ulakbilge* 6. 20 (2018): 1-16

Becer F. ve Mazman, İ. (2017). Rawls ve Habermas Okumalarıyla Liberal ve Müzakereci Demokrasi Modelleri: Karşılaştırmalı Analiz. *ulakbilge*, 6(20), s.1-16.

GİRİŞ

Yaratılışı gereği insan topluluklar halinde yaşayan bir varlıktır. Toplumsal bütünlüğün tesisi ve gelişimlere paralel bir yaşantıda, her konuda eşit haklara sahip bireyler, özgürlüklerin esas alındığı, bireysel ve toplumsal kolektiviteleri sekteye uğratabilecek muhalif suç ve sapmalar adına da yaptırımlara havi bir ortamın sağlanması ve korunmasıyla mümkün olduğunda da şüphe yoktur.

Gelişen ve değişen zamanla beraber küreselleşen dünyada ekonomik, sosyal, kültürel ve daha bir çok alanda da farklılaşmanın olması her ne kadar olağan ise de, değişmeyen dinamiklerde vardır ki bunlar; eşitlik, özgürlük, hakların ve adalet duygusunun korunması gibi her zaman ve ortamda olması zaruri fitri zorunluluklardır. Bu temel olguların da ihtiva ettiği esas unsur demokrasi kavramıdır. Demokrasi kavramının dinamik yapısı, değişen zaman ve beraberindeki gelişimle alakalıdır. Fakat bu değişimle beraber kişiler ve toplumlar eşitlikten, özgürce yaşamaktan, adaletle hükmedilmesinden vazgeçemezler. Değişense sadece bu temel anlayışların varlığını koruyacak yeni oluşumların neler olduğunu anlamaya çalışmak ve modernleşerek değişime uğrayan zaman içerisinde kaybolmamaktır.

Demokrasi, ihtiva ettiği bu olgularla toplumda ahenkli bir düzenin sağlanması ve kesintiye uğramadan devamının da esas unsurudur. Demokrasi kavramının koruyucusu konumunda bulunan teşekkül ise toplumsal mutabakatla tesis edilmiş olan devlettir. Devlet ve demokrasi kavramının bağıntısı ise ; Bireyler ve beraberinde oluşan toplumda kamu düzeninin sağlanması ve bu yönüyle de toplumun her bir ferdinin koruyucusu konumuna yükselen devlet kavramı ile yönetici kişi ve kurulların oluşumunu sağlayacak olan mutabakatın tesis edilmesidir. Bu kavramda halkın yetkisini verme şeklinin yöntemi olan demokrasi kavramını netice vermiştir (Serenli, 2013: 1). Demokrasi duygusu geniş çerçevede toplumsallık isteminin bir yansımasıdır. Buna göre demokrasi bilinci, farklılıklarına rağmen başkalarıyla olabile, bir tartışma ve paylaşma bilincidir (Timuçin, 2004: 7).

Demokrasi kavramının yöneten/yönetilen hiyerarşisi içerisindeki her bir siyasetçiden toplumun her bir ferdine kadar ağızlarda pelesenk bir ifade olması, demokrasiye duyulan ihtiyacın mı yoksa demokrasinin çok iyi anlaşılabilirliğiyle yaşanmasından kaynaklı bir kaybetme korkusunun yansıması mıdır? Oldukça moda bir tabir olan demokrasinin mahiyetinin neler olduğu anlaşıldığında, neden en baskıcı ve zorba yönetimlerde dahi bu kavramın çok sık telaffuz edildiği daha iyi anlaşılacaktır.

Uygulanışı bakımından ilk izleri Antik Yunan’ da görülen demokrasinin zamanla değişen ve farklılaşan toplumsal yapıdaki gelişmeler ve dönemin

gereksinimleri neticesinde değişiklikler göstermesi olağandır. Bu değişim beraberinde demokrasi kavramındaki eksiklikleri veya anlayış yönünü farklı bir tarzda ele almaya sebep olmuştur. Bir çok düşünürde bu durumu konu etmiş ve tartışmalarla veya ortak sağlanan bildirilerle durumu açıklamaya çalışmışlardır. Tarihsel süreç içerisindeki dönemsel bu değişimler özellikle modernleşen dünyada farklı bir boyut kazanmıştır. Bu çalışmada, farklılaşan zamanla beraber gelen değişimin modernleşen dünyadaki iz düşümleri bağlamında; birey önceliğini ele alan ve eşitlikler ve özgürlükleri ön plana çıkartan John Rawls ve liberal demokrasi öğretileri ile bu kavramın eksik yönlerinin müzakere ortamının sağlanarak giderilebileceği ve bunun içinde özellikle iletişim faktörünü irdeleyen Jürgen Habermas' ın öncülüğünü yaptığı müzakereci demokrasi anlayışı bağlamında tartışmak amaçlıdır.

1. JOHN RAWLS VE LİBERAL DEMOKRASİ ANLAYIŞI

Liberalizm liberty kelimesinin karşılığı olan özgürlük, hürriyet ve serbestlik anlamlarını içeren ve özgürlüğü esas alan düşünce olarak ifade edilir. Tarihsel süreç içerisinde de John Locke gibi düşünürlerin eserleri ile siyasi liberalizm hüviyetinde liberal öğretilerin ortaya çıktığı görülür. David Hume ve Adam Smith' in çalışmaları ile de liberal doktrinin ekonomik boyutunu tamamlayan kökleri ile 17.y.y.ın başlarına uzanan sosyal ve felsefi öğretiler bütünü (Aktan, 1995: 3-4) olarak modern ve çağdaş dönemlere doğru seyrini olgunlaştırarak geliştirmiş ve günümüz liberal anlayışına evrilmiştir.

John Rawls' u günümüz adına önemli kılan teorisyenlerden olmasına sebep düşüncesi de geliştirdiği adalet teorisi temelli siyasal liberalizm anlayışıdır. Rawls' ın A Theory Of Justice (Bir Adalet Kuramı) adlı eseri tetkik edildiğinde, adalet temelli liberalizm anlayışının çağdaş dönem adına yeniden kurguladığı görülür. Şöyle ki; Bentham ile başlayarak John Stuart Mill' in “faydacılık” adlı eserinin neşri ile birlikte faydacı yaklaşım, klasik liberal düşüncesinde saklı olan doğal haklar ve sözleşmeler gibi hususları yadsıyarak siyasal oluşumu zorunlu olmaktan çıkartır ve yalnızca bireysel tercihlerdeki rasyonaliteyi dikkate alarak fayda elde etmelerini düşündür. Bu durum devletin imkanları ölçüsünde her bir ferde ulaşmayı imkansız kılacağından, çoğunluğun faydasının gerçekleştirilmesine yönelik “ortak iyiyi” bulma çabasına sevk eder. Sonuç itibarıyla devletin ekonomi ve piyasa alanına müdahil olacağı gerçeği ile toplumsal alanın her bir noktasına müdahale edilmesinin de önü açılmış olur (Köker, 1992: 39).

Rawls' da demokrasi anlayışının bireylerin özgür olmaları temelli eşit haklara sahip, farklı görüş ve düşünceleri makul karşılayabilecek bir anlayış olan toplumsal ve siyasal liberalizm anlayışlı bir demokrasi yapısı (Erdağ, 2013: 40)

olduğu görülür. Buradaki makuliyet kavramının Rawls' da bir kavram olmanın çok ötesinde bir anlayış olduğu bilinmelidir. Makuliyeti Rawls (2007: 33); Vatandaşların düşünsel bir dengeye ulaşması durumu ve toplumun tamamının düzenleyici siyasal anlayışın makullüğü konusunda anlaştığı, kiminin de en makul olduğunu kabul ettiği temel anlayış şeklinde özetler. Bir başka tanımda ise liberal düşünce farklı bir açıdan yorumlanır; "Adalet özgürlükten ayrılmaz. Sosyalizm bu gerçeği unutmaz. Yaşamın çeşitli güçlerine saygı duyar. Hiçbir şey bireyin üstünde olamaz. Bireyin yüceltilmesi ne ülküye, ne dayanışmaya, ne de özveriye aykırıdır" (Jaures, 1991: 91) söylemiyle de liberal anlayışın kısır bir kavram olmaktan çok uzakta, adalet, özgürlük, sosyal gerçekliğin özü, düşünce farklılıklarının birbirine engel teşkil edemeyeceği ve hatta dayanışmanın gücünü ortaya koyan bir gerçeklik olduğunu vurgular. Rawls siyasal liberalizm adlı eserinde, modern liberal demokrasi anlayışında vatandaşları adına toplumsal birliğin en makul şeklinin neler olabileceği hususundaki temellerini de şu şekilde özetler;

- Toplumun temel yapısı, en makul anlayışı içine alan makul liberal adalet anlayışlarından biri (ya da birkaçı) tarafından etkin olarak düzenlenmiştir.
- Toplumdaki bütün makul kapsamlı doktrinler bu makul anlayışlar topluluğunun bazılarını onaylamıştır ve bu doktrinlere bağlı vatandaşlar, bu anlayışları reddedenlere göre sürekli bir çoğunluğa sahiptir.
- Kamusal siyasal tartışmalar, anayasal esaslar ve temel adalet meseleleri söz konusu olduğunda, her zaman ya da neredeyse her zaman, her bir vatandaş tarafından en makul kabul edilen makul liberal adalet anlayışlarının biri tarafından ortaya konan nedenler doğrultusunda makul olarak kararlaştırılabilir (Rawls, 2007: 32-33).

Rawls siyasal liberalizm adlı eserinde Jürgen Habermas' ın kendisine yönelttiği keskin yorumları ve eleştirel öğretilerine karşılık farklılıkları ortaya koyan ve kendisini bu konuda tekrar tekrar düşünmeye sevk ederek siyasal liberalizmin tanımını yapan Rawls, liberal demokrasi anlayışını da bu tartışma üzerinden şu şekilde özetler; Habermas' la arasında iki konuda temel farklılık içerisinde olduğunu, bunun birincisinin; Kendi görüşünün sadece siyasi bir yaklaşım olduğunu ve siyasal alanla ilgili ve sınırlı olduğu halde, Habermas' ın görüşlerinin çok daha kapsamlı ve sadece siyasal içerikle de ilgili olmadığını söyler. Diğer farkın ise; Habermas düşüncesinin temelinde olan iletişimsel eylem kuramının bir parçası olan ideal bir tartışma durumu iken, şahsı adına ise liberal anlayışın sadece bir başlangıç durumunu ortaya koyan ve bu yönüyle de "farklı hedeflere yönelik farklı özellikler" olduğunu vurgular (Rawls, 2007: 398). Bu yönüyle de siyasal liberalizm anlayışlı demokrasi vurgusunda Rawls, kapsamlı doktrinlerin alanı hakkında bu görüşlerin

gayri makûl olup demokratik bir rejimin bütün varyasyonlarını reddettiği durumlar dışında iddialarda bulunmaktan kaçınır ki bu durum felsefeyi olduğu gibi bırakmak gerçeğinin de bir parçasıdır (Rawls, 2007: 400).

Rawls' da liberal anlayışı diğer anlayışlardan ayıran en belirgin özellik, sivil ve siyasi özgürlüklerin birbirinden ayrılmadan bütün olarak görülmesidir. Rawls' un bu yaklaşımı, siyasi yaşamı iynin formlarından biri olarak görenlerle siyasi yaşama daha az değer veren toplumun taleplerine azami derecede karşılık vermek amaçlıdır. Aktif vatandaşlık düşüncesini mecbur kılmamasının altındaki düşüncesi de buradan gelmektedir (Özkök, 1999: 25).

Rawls, devlet ve vatandaşları arasındaki görev anlayışının demokratik bir yapı içerisinde gerçekleşebilmesi için üzerinde durulması gereken hususları şu şekilde özetler; Toplumun özgür yaşamları adına liberal bir devlet yapısında yöneticiler, toplumsal yararlar adına düşüncelerinin ve halklar arasında eşitlik ilkelerinin sağlanmasının demokrasinin esası ve özü olduğunu vurgular. Çünkü bu kriterler, vatandaşlarla vatandaşlar arasında ve halklar olarak halklar arasındaki müşterek ilişkileri yönetecek bir ilkeyi önerirken, bu önermelerin sadece kendilerine bakan yönüyle makûl olması değil, diğerleri dediğimiz halklar ve vatandaşlar adına da makul olması gerektiğini düşündürmelidir (Rawls, 2006: 60)

Rawls, farklı dini, ahlaki, kültürel ve felsefi inançların birleştiği toplumlarda çoğulculuk olarak ifade edilen azınlıkların hakları adına oluşabilecek problemlerin tolerasyon zemininde çözülebileceğini söyler. Ancak bu noktada, bahse konu farklılıklarla beraber düzenli bir toplum ve yaşam alanı adına adil bir toplumun tesis edilmesi zorunluluğunu özellikle vurgular ve bu durumun makûliyetle mümkün olabileceğini söyler ve savunur (Macit, 2009: 64). Bu eksikliğin giderilmesinin de anayasal demokratik rejimler adına vatandaşlar için eşitlik ve özgürlüklerden kaynaklı bir iş birliğinin tesis edilmesiyle mümkün olabileceğini, fakat bu durumun halihazırda çözülemediğini söyler. Bu eksikliğin giderilmesinin de yöntemini; Locke' un modern özgürlükler geleneği ile Rousseau' nun antik özgürlükler çatışmasının yok edilerek uzlaşmaya gidilecek yöntemde birleşmesi gerektiğini, kısacası "hakkaniyet için adalet" anlayışıyla mümkün olabileceğini belirtir (Rawls, 2007: 50-52). Burada Rawls' un bireysel ve bağlamında toplumsal hakkın sağlanmasının adaletin tesisi ile mümkün olabileceğini belirtirken bahsettiği modern özgürlükler; düşünce ve vicdan özgürlüğü, kişilerin belirli temel hakları, mülkiyet hakkı ve hukuk devleti olarak ifade edilir. Antik özgürlükleri ise; siyasal alandaki eşitlik, özgürlükler ve kamusal alanın etik değerleri olarak dile getirir (Rawls, 2007: 50). Görülen odur ki, sosyal adalet ilkeleri olarak bilinen temel demokratik etiklerle bireyci liberal anlayışın aynı zeminde toplanması

“hakkaniyet olarak adalet” temelli düşünceyi neticeyi vermektedir ve eksik kalacağı değerlendirilen çoğulculuğun yönleride bu şekilde tolere edilebilmektedir.

Rawls’ un anlayışında ve bütün teorilerinde adalet anlayışı toplumsal ve siyasal yapının merkezine yerleştirilmiştir. Demokrasinin direklerini oluşturan eşitlik, özgürlük, hak ve adalet anlayışı ile çoğunluk/çoğulculuk gibi dinamik değerleri de siyasi ahlâk ve geleneklerle uyumlamıştır. Devletin de kurumlarıyla bu evrensel hakların eşit uygulanması ve eşit hükmetmesi görevinin yerine getirilmesindeki vazife anlayışıyla da liberal demokratik ortam oluşmuş olur. Bu sonucun bir önemi de, klasik liberal anlayışın modern bir versiyonu olarak eksiklikler giderilirken, klasik liberal anlayış ile siyasal liberal anlayış da birbirinden gelişerek ayrılmış olur.

2. JÜRGEN HABERMAS VE MÜZAKERECİ DEMOKRASİ ANLAYIŞI

Müzakere kelimesini, herhangi bir konuda başlangıç aşamasından karar aşamasına kadar geçen sürecin her safhasında tartışılarak ortak bir konsensüs oluşturulması işlemi şeklinde tanımlamak mümkündür. Kişilerin veya kurumsal teşekküllerin karşılıklı iletişimle bilgilerin aktarımı ve doğru sonuca ulaşma çabasıdır. Burada esas olanın, geçmişten alınan öğretiler, dersler ve görülen eksiklerle beraber zamanın ihtiyaçlarının müzakere edilerek en iyi bulma çabası şeklinde de değerlendirebilmek mümkündür.

Müzakereci demokrasi düşüncesinin yenilikçi tarzı, modern dönemin çağdaş teorisyenlerinin de üzerinde hassasiyetle durduğu bir anlayıştır. Kurucu düşünürü olan Jürgen Habermas’ ın “İletişimsel Eylem Kuramı” eserinde belirttiği anlayışın demokratik zemine uyarlamasının sonucu müzakereci ortamı netice vermiştir. Burada geri beslemenin yapılacağı argümanlar ise klasik demokratik yaklaşımlar olan mutlak (çoğunlukçu) demokrasi, çoğulcu demokrasi ve liberal demokrasi modelli temel demokrasi anlayışlarının eksik görüldüğü ve/veya gelişen zamanın sosyo-kültürel ve siyasi gelişimlerinin karşılanamadığı noktaları da ihtiva eden tamamlayıcı bir demokrasi anlayışı da denilebilir. Habermas , liberal demokrasi modelinin yanında cumhuriyetçi yönetimin eksik yönlerini de ayrıca irdelemiştir.

Habermas, iletişimsel eylem temelinde oluşturduğu toplum kuramı ile iki farklı alan tespiti yapar: Yaşam dünyası ve sistem. İletişimsel eylem ile oluşan gelenekler, görenekler ile toplumsal arka plan bilgisini yaşam dünyası verir. Bu yaşam alanı da kişilerin sosyo-kültürel yaşantısıdır. Bu yaşantıda karşılıklı iletişimden kaynaklı değerlerin aktarımı söz konusudur. Habermas’ ın sistem dediği yaşam dünyası ise, üretimin devamının sağlandığı, kâr elde etme ve işleyen bir

bürokrasinin doğru sonuca ulaşmada uygulanan formülasyonla malların mübadelesinin birleşimidir (Yükselbaba, 2008: 222) şeklinde bir bütünlemeyle izah eder.

Habermas'ın müzakereci demokrasi anlayışını, siyasal bağlamda liberal öğretilerin dışında görmek doğru değildir. Liberal anlayışın analizi ile cumhuriyetçi öğretilerinin sentezinin demokrasi çıkmazlarına çözüm aradığı noktada bir kurtuluş olarak görülmektedir. Şöyleki; Cumhuriyetçiliğin toplumsal birliğe, liberal düşüncenin ise bireye baktığı nazar Habermas' ta sivil topluma karşılık gelir. Bu yönüyle de merkezsizleştirilmiş toplum ile eşit ve özgür bireyler arasındaki iletişime dayalı demokrasi kavramsallaştırmasının niteliği günümüzün ihtiyaçlarını daha çok karşılayabilir gibi görünmektedir (Öz, 2017: 49). Müzakereci demokrasi düşüncesindeki anlayış, liberal öğretilerdeki eşit ve özgürlükçü anlayışla beraber topluma bakan yönüyle cumhuriyetçi anlayışı da ihtiva eder. Ayrıca sivil toplum ile kamu arasındaki iletişimi de kapsayacak şekilde yeni bir anlayış olarak da tezahür eder.

Dar çerçevede demokrasiyi Habermas (2012: 159); “Toplumun kendisini siyasi açıdan örgütlemesi” şeklinde ifade ederken geniş manada demokrasiyi; Genel ve kamusal tesis edilen bir iletişimin kurumsal koruma altına alınarak, bu güçlerin nesnel koşullarında nasıl yaşayabilecekleri veya yaşamak istedikleri sorusuyla ilgilenmektedir. Sonrasında bu durum, teknik dediğimiz “nesnel süreçler üzerinde bilimsel olarak rasyonelleştirilmiş” kavramsal anlayışla demokrasinin arasındaki bir ilişkiye dönüşür ki bu teknik güç, eyleyen ve görüşen vatandaşların ortak konsensüsüne nasıl getirilebilir anlayışı üzerine bina edilir (Habermas, 1993: 75). Burada Habermas, güç olarak yönetsel anlayış farklılıkları ile yönetilen vatandaşlar arasındaki müzakerenin tesisi ile aslında birbirinden bağımsız olmaması gerekli iki ayrı gücün tesisi adına otokontrol sürecinin de oluşturulduğu süreci ortaya koyar.

Habermas'ın kamu ve toplum birlikteliğinin tesis edilecek bir iletişim bağıyla oluşturulmasını önerdiği müzakere ortamının gerekliliğini, F.Michelman ise tartışmacı politika üzerinden değerlendirir. Michelman tarafından bir polemik olarak karşı karşıya getirilen “liberal” ve “cumhuriyetçi” demokrasi ve yönetim tarzlarını, devlet vatandaşlığı, hak kavramı ve siyasi irade sürecinde cumhuriyetçi modele getirilen etik yoğunluğu nedeniyle bir üçüncü yol olarak tartışmacı politika (deliberative politic) söylemlerinde görüyoruz (Habermas, 2012: 151). Tartışmacılık süzgecinden geçen siyasi iletişimler, bir geri beslemenin ve yapılan planlamaların da bir sağlamasının yapılmasını zorunlu kılar. Kendini yenileyen ve tazeleyen, siyasi bir yönlendirmeye de kolay kolay elde edilemeyen sosyo-kültürel yaşantının kaynaklarına, özgürlükçü bir siyasi kültürle beraber aydın bir siyasi

toplumsallaşmaya ve her şeyin ortada olduğu bir kamuoyu ortaklığına dönüşür (Habermas, 2012: 164). Bu yönüyle müzakereci demokrasiyi; Cumhuriyetçi yönetim tarzının ve özellikle liberal demokrasi anlayışının eleştirildiği noktalarda, gelişen zaman ve modern dönemin de gereklilikleri değerlendirilerek kamu ve toplumun birbirleriyle olan iletişim ve bilgi alışverişinin sorunlarının tespiti ve çözümünde esas unsurlar olduğu gerçeğiyle, yalıtılmış bir kamusal alanda vatandaşların da dahil olduğu katılımcı karar alma sürecinin bir yansımasıdır şeklinde tanımlayabiliriz.

Müzakereci (tartışmacı) politika işleyişinin, demokrasilerde arzu edilen zemine çekilmesi adına iki farklı anlayışı Habermas (2012: 158); “Bunlardan biri, ahlak toplumu olarak cumhuriyetçi kavramla ilgili, diğeri ise, ekonomi toplumunun koruyucusu olarak liberal kavramla ilgilidir” diyerek, bir şekilde bu iki anlayışın birleşimi ve eksik yönlerinin giderilmesinin müzakereci demokrasiyi netice vereceğini bildirmektedir. Habermas bu demokrasi modellerini politik bağlamda özetlerken, tartışmacı modelde süreci şu şekilde ifade eder; Liberal yaklaşımda süreç, salt çıkar mutabakatları şeklindeki seçme ve seçilme hakkı, parlamenter sistemin bir araya getirilmesi ve çalışma işleyişi gibi düzenlerin, liberal anayasa maddeleri ve anlayışı uyarınca adil işlemlerin tesis ve idamesi şeklindedir. Buna karşılık cumhuriyetçi yaklaşımda ise demokratik iradenin oluşumu, karşılıklı etik anlaşma biçiminde gelişmelidir. Bu durumda, vatandaşların kültürel geçmişlerinden doğan ve cumhuriyetçi anma törenleriyle her defasında tekrar eden bir uzlaşmayı netice verir. Tartışım kuramı dediğimiz müzakereci anlayışta ise, her iki model anlayışını ihtiva eden, danışma ve karar alma süreç ve usüllerini de idealleştiren bir kavram altında toplar. Karşılıklı görüşmeler, anlaşmalar ve görüşülemeyen konuların tekrar görüşülmesi zemini ile gelen geri beslemeler ışığında, mantıklı ve adil sonuçlara varılabilmesine de açıklık getirilmiş olur. Bu şekilde pratik akılla beraber evrensel insan haklarının da belli bir zümreden kurtulması sağlanır. Bu durum çoğulculuğu da içine alan bir yapı olarak sözlü iletişimin yapısına aktarılan tartışım kurallarıyla beraber yeni bir demokratik zemini netice vermiş olur (Habermas, 2012: 158-159).

“Müzakereci demokrasi teorisyenlerinden Guttman ve Thompson’ a göre de müzakereci demokrasinin büyük üstünlüğü, onun zaman içinde öğrenmeyi teşvik etmesidir” (Erdoğan, 2012: 28). Müzakereci yöntem, anlık genel geçer bir seçimin neticesi olmaktan çok zamanla doğruyu bulma gayretindeki bir anlayışın da kendisidir. Kısacası işleyen bir sürecin kendisi demokrasi anlayışına isim olmaktadır. Her ne kadar liberal anlayıştaki gibi sonuca endeksli bir model olması gerekliliğine vurgular yapılsa da toplumsal bir müzakere ortamının göz ardı edildiği yönüyle de eleştirilmiştir. Bu iletişimsel müzakere ortamının oluşturulmaması, kamusal vicdanın da tatmin olmasına engel büyük bir eksiklik olarak görülmektedir.

3. LİBERAL VE MÜZAKERECİ MODELLERİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Liberal ve müzakereci demokrasi anlayışları, gelişen zamanla beraber modern dünyasında gereksinimlerinin, toplum ve siyaset zeminindeki açıklıklar ve eksiklikler ile yaşanmışlıklardan gelen bilgi birikimlerinin gelecek adına öngörülebilecek olgunluğa ulaşmada zaruri bir neticedir. Bu yönüyle birbirine zıt iki farklı anlayış olmanın çok ötesinde, birleştirici ve bütünleyici yönlerinin ön plana çıkartılması amaç olmalıdır. Buradaki farklılıklar, demokrasi zemininde verilen öncelik farklılıklarından ve aynı konulara değinilse bile yöntemsel çeşitlilikten kaynaklıdır. Fakat çözüme giden noktada modelsel eksikliklerin karşılaştırmalı analizlerle betimlenmesi, konunun anlaşılması için elzemdir.

3.1. LİBERAL DEMOKRASİ ANLAYIŞINDA;

Liberal demokrasi düşüncesi, eşitlik ilkesi üzerine bina edilmiş bir sistemler bütünü olarak bireyi önceliğine alır. Demokratik unsuru, çoğunluğun seçim yoluyla yönetimin tamamının ele geçirilmesi şeklindedir. Hükümet olma bağlamında ise otoriter gücün, çoğunluğa sağlanan haklara azınlık olarak çoğulcu kesimin ulaşmasına engel sebep teşkil eden bir durumu netice vermesi, eşitliğe muhalif bir durum açığa çıkartır ki liberal düşüncenin doğasına da aykırılık oluşturacağı gerçeğiyle bir çelişkidir (Sistembölükbaşı, 2005: 141). Ayrıca, kendisini azınlık gören bireyin iktidar nimetlerinden alacağı orantısız paylaşım, bir kesimin sürekli geri plana atılması ve nihayetinde ezilmesi demektir ki liberal anlayışa zıtlığın ifadesidir.

Gücü elinde bulunduran iktidarın oy verme ve kamuoyu yoklamaları gibi faaliyetlerini de bu güce dayandırarak oluşturacağı algı ve etki, olumsuz ve demokratik olmayan bir yöntemle iktidarın devamını sağlamaya sebep durumları izhar eder. Zamanla çözümsüzlüğün ve bu yönüyle de azınlığın demokratik haklarının elinden alınması ve çoğunluğa da dikte etme olanağı tanır. Bu yönüyle de liberal öğretilere eşitlik anlamında bir aykırılığı netice vermiş olur.

Liberal demokrasi anlayışının temel değerlerinden olan bireyci tabiatı, atomlaşmış bireyler arasında kurulan bir sözleşmeye dayalı ilişkiler ağıdır. Bu yönüyle de belli bir kesime hitap eden anlayışın bir sonucu da, toplumun kadın hakları gibi belli bir özellik arz eden hassasiyetleri adına güçlü olması elzem olan anlamları zayıflatır (Sistembölükbaşı, 2005: 140). Burada eşitlik kavramı, aynı ölçütlerdeki kişi veya toplumlar adına ayrıca değerlendirilmesi gerektiği yönüyle liberal düşüncüyü zayıflatmakta ve eleştirilmesine de sebep olmaktadır.

Liberal demokrasi modeli, çoğunlukçuluk dediğimiz mutlak demokrasi modelinin azınlığa da tahakkümü anlamına gelir. Azınlığın yönetime katılmadığı veya duygu ve düşüncelerinin bir şey ifade etmediği yerde, yönetsel eylemin dışında kendilerini geliştirmeye ve bilgiye ulaşmaya ihtiyaç duymayacakları bir molotonluğa sevk edeceğinden, gelişimin değil gerilemenin bir metodu haline gelir. Bireycilikte esas olanın, topluma müspet etkileri bağlamındaki bir tetikleme sebebinin yönüyle değerlendirilmesi gerekliliği esasıyla, bu anlayıştan uzaklaşmakla da liberal öğretilerin yanlış yöne bir ivme kazanmasıyla toplumsal anlamda da kaybetmenin bir parçası haline gelmesi kaçınılmaz olacaktır. “Liberal demokrasinin demokratik unsurunun temsili demokrasi bağlamında anlaşılması gerektiği düşüncesi, vatandaşların kendilerinin yapmaları gereken işlerde dahil, yönetim işlerini tamamen temsilcilerine devreden hareketsiz vatandaşlar yaratmaktadır” (Sistembölükbaşı, 2005: 141). Bu durum da liberal demokrasi anlayışının çıkmazlarından kabul edilir.

Demokrasinin gereği olan seçimlerin çeşitli ideolojik, dışsal etki, sosyo-kültürel etkiler ve yetki devrinin zor olması yönündeki kişisel dürtüler ve ekonomik etkenlerde değerlendirildiğinde, başlangıç olması gereken seçim anlayışı, nihai bir durummuş gibi gözükmemekte ve algılanmaktadır. Kısacası, demokratik bir eylemin sonuçları itibariyle otoriter yeni bir sürecin başlaması gerektiği yerde, her şeyin sonuçlandığı bir netice gibi algılanmaktadır. Bu durum da daha işin başında toplumsal kutuplaşmaları ve ayrışmaları netice vermektedir. Böyle bir sonucun yönetici konumdaki kesimi de huzursuz ettiği bilinen bir gerçekliktir. Genel itibariyle toplumsal çatışmaların, bir çok hükümetin de yok oluşundaki asıl sebep olduğu unutulmamalıdır.

Genel geçer bir seçimin neticesinde, alanında profesyonel olmayan ve topluma hizmetin esas olduğundan hareketle konumunun da gereğini yerine getirebilmek, belli zaman aralığına sıkıştırılan liberal anlayış yönteminin sistematik açıdan eleştirilmesini netice vermektedir. Bu kısıtlı zaman aralığında siyasilerin topluma değil kendi sorunlarının çözümüne ve gelişimine hizmet etmeye başlaması haline evrildiğinde, hangi demokrasi etisinin veya anlayışının uygulanabilir olduğu da ürkütücü sonuçları netice vereceği yönüyle değerlendirilmelidir.

3.1.2. MÜZAKERECİ DEMOKRASİ ANLAYIŞINDA;

Gelişen zamanla beraber modernleşmenin de etkisiyle liberal demokrasi anlayışının eksik görülen yönlerinin siyasal ve toplumsal alana yansımalarının sonucu, bu anlayışı tamamlayan ve yeterli olmadığı görülen hususlarda yeni bir modelin doğmasına zemin hazırlamıştır. “Müzakereci demokrasi tezi bu yönüyle güçlü demokrasi, katılımcı demokrasi ve radikal demokrasi gibi görüşlerle bir

şekilde ilintili, daha kapsamlı ve felsefi ahlaki öncülleri daha güçlü görünen bir öğreti gibi durmaktadır” (Erdoğan, 2012: 27). Müzakereci yöntemin diğer bazı anlayışları da eleştirel boyutta değerlendiren geniş kapsamlı bir tanımı da şöyledir;

Müzakereci demokrasi, eleştirdiği negatif temelli insan haklarını ve hukuk devleti nosyonunu alarak, politik katılım ve iletişimle tamamlamaktadır. Habermas’ ın söylemsel kamu alanı modelinde kararlar, yurttaşların katıldığı tahakkümden arınmış bir durumda gerçekleşen müzakereci bir demokrasinin ürünüdür. Böylece karar süreçlerine yurttaşların katılımının liberal demokrasinin meşruluk krizine çözüm olacağı düşünülmektedir (Özalp, 2009: 1).

Müzakereci demokrasi anlayışında esas olanın vatandaşın da katılımının sağlandığı, yöneten-yönetilen ilişkisi içerisinde açıkta bırakılan azınlığın da bu yönüyle temsil edildiği, karşılıklı iletişimle yapılacak tartışma ve müzakerelerle de en iyiyi bulma çabasının bir tezahürüdür. Sadece hakim gücün temsil ettiği çoğunluğu değil, azınlık olarak ifade edilen çoğul kesimi de kapsayan bütün toplumu mutlu etmeyi amaçlar.

Müzakereci demokrasi anlayışında, halk egemenliği ve eşitlik gibi klasik demokrasi kavramlarından taviz verilmeden yeni anlamların yüklenmeye çalışıldığı, fakat devlet yönetiminin dışlanmayarak sadece tahakkümünden kurtularak muhakeme ve akılcı tartışmayı ön plana çıkartan, bu yönüyle de ekonomik modelden ahlâki modellere yönelen bir anlayış tarzı benimsenir. Kısacası bu görüşmeler, siyasi temsilcilerle vatandaşın birleştiği birer köprü vazifesi görmektedir (Sistembölkbaşı, 2005: 148).

Habermas’ ın öncülüğünü yaptığı müzakereci demokrasi modeli, genel demokrasi kavramı olan “halkın kendini yönetmesi” kavramına rücu edilmesinin bir şeklidir. Fakat bu dönüş klasik dönem düşünürlerinin mutlak çoğunlukçu yönteminin dışında, modern dönem anlayışlarını da karşılar mahiyetli bir müzakere anlayışı odaklıdır. Eşitlik kavramının bireycilikten ziyade, toplumsal bağlamda bütününcülüğünü esas alan anlayışı üzerine inşa edilmiştir.

Müzakere süreci tek doğrunun bulunması amaçlı bir sözlü iletişim kesinlikle değildir. Karşılıklı iletişimde amaç doğruyu bulma da değildir. En iyiyi beraber üretme yöntem ve işlevselliğidir. Bu şekilde olsaydı, doğru olduğu iddia edilen hususta güçle gelen bir baskıcılık olur ve demokratik zemin kaybolurdu. Burada amaç; ortak ve karşılıklı doğrularla mükemmel sonuca ulaşmaktır. Bu durum aynı zamanda yanlış olduğu değerlendirilen konularda da tekrar farkındalığı ve netice verdiği eylemlerin de geri beslemesini sağlar.

“Müzakereci demokrasi teorisyenlerinden Guttman ve Thompson’ a göre de müzakereci demokrasinin büyük üstünlüğü onun zaman içinde öğrenmeyi teşvik etmesidir” (Erdoğan, 2012: 28). Buradaki öğrenme dış etkenlerden arındırılmış ve doğru olduğu değerlendirilenin fasılasız alındığı hususlarda yanlış bir yönlendirmenin olmamasından kaynaklıdır. Müzakere ortamı bilinmeyen ortaya çıkartılmasını sağlar ki asıl bilgilenme olayı da burada kendisini gösterir.

Müzakereci demokrasi sistematğinde konular önceden belirlenmez. Bu yönüyle de aktif katılımı gerekli kılar. Önceden belirlenen bir iradenin değil müzakereyle oluşturulan iletişimsel eylemin kendisini ve alınan kararları meşru sayar (Tunç, 2008: 1128). Bu anlayış siyasetçinin de doğruya ulaşma durumunu netice verebilir. Yaptıkları ve yapmadıkları yönüyle gizlenemez veya kapatılamaz tenkitsel bir durum, bizzat kendisini yetkilendiren halkın gözü önünde gerçekleşir.

Müzakereci anlayış algılardan ziyade gerçekliğe odaklıdır. Günümüzün görülmeyen fakat bir o kadar da etkili olan haberleşme ağları ve sosyal medya gibi belli bir perde gerisinde olmaktan beridir. Belki bu yöntem bir çok alanda önemli ve etkin olsa da, sonucun realiteye dönüşmesiyle bu algılardan kurtulmak da mümkün olabilmektedir. Aynı zamanda oluşturulan tartışımci alan, toplumla siyasi yönetimin birbirisini tanımasını ve toplumsal çıkarların da önemini dikte ederken, aynı zamanda yöneticilerin de görev farkındalığı adına geri beslemeyle bir hatırlatma sahasıdır. Bu durum ihtilafların da çözüm aracıdır (Tunç, 2008: 1128).

Her ne kadar müzakereci demokrasi anlayışı, modern dönemin sorunlarına çözüm alternatif bir model ve liberal demokrasi modelinin de günümüz toplumsal anlamındaki eksiklerini gideren bir tezle karşımıza çıkmış olsa da, amacına ulaşmasının yöntemlerinde eleştirilebilecek tarafları da az görünmemektedir. Konunun geniş çerçevede bir analizi ve gereklilikleri de şu şekildedir;

Her şeyden önce müzakere taraflarının yeterli eğitim ve donanıma sahip olması gerekir. Sınırlı siyasal temsil süresince bu durum çok da mümkün gözükmemektedir.

Siyasi taraf adına otoriter temsilin, düşünilemeyen veya istenilmeyen konuların karşısına çıkması ile yönetsel dürtüleri, vatandaşların konuşulmasını istedikleri konulara yönelik bir tedbir almasını sağlayabilir. Kısacası, bu şekilde alınabilecek tedbirleri engelleyebilmek adına, müzakereci model öğretilerinde görülen bir çözüm anlayışının izleri görülmemektedir.

Müzakere ortamı, muhalif konularda tarafların tam bir mütabakat sağlayamacağı gerçeğini her ne kadar göz ardı etmese de, tartışmanın doğası gereği

kurulacak kamusal alan çözümün mü yoksa sorunun bir parçası mı olur yönüyle bir değerlendirmeyi veya olası durumlar adına çözüm arayışlarına gidebilecek bir yöntemi belirlemiş gibi gözükmemektedir. Müzakereci demokrasi anlayışı içerisinde bu potansiyeli barındırır bir organizasyon olduğunu gösterebilmelidir.

Gönüllülük esasına dayalı katılımın, kişilerin yaratılışları gereği mecburiyetin olmadığı zamanlar adına rehavete düşürebileceği ve bu durumun da özellikle siyaset zemini adına bir açıklığı doğuracağı muhakkaktır.

Oluşturulan kamusal alanın her türlü ideoloji ve bu yönlerdeki eğilimlerden uzak kalması gerektiği muhakkaktır. Fakat insan cismaniyetinin yanında duygu ve düşüncelere de sahip olması bağlamında kendisini ne kadar soyutlayabileceği de ayrıca değerlendirilmesi gereken bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır (Sistembölükbaşı, 2005: 156-159).

4. SONUÇ

Küreselleşmenin ve modernleşen dünya yaşantısının bir sonucu, kültürel bir farklılık ve zenginlikle beraber demokrasi anlayışlarında bir gelişim ve değişimi zorunlu kılmıştır. Denenen ve gözlemlenen klasik demokrasi modelleri, dönemsel ihtiyaçları her ne kadar karşılamış veya karşılayamamış olsada, günümüzün sosyo-kültürel ve beraberinde ekonomik yaşantıyı yönetme bağlamında da eksiklikleri aşıkardır. Toplumsal alanda pek çok ahlaki, kültürel ve siyasal sorunları da beraberinde sürükleyen bu klasik demokrasi modelleri, modern zaman adına özellikle liberal ve müzakereci demokrasi düşüncelerini netice vermiştir.

Liberal ve müzakereci demokrasi anlayışları her şeyden önce birbirini tamamlayan, demokrasinin temel dinamikleri olan eşitlik, özgürlük, adalet kavramlarını ihtiva eden ve bir o kadar da bu etik değerlere saygılı anlayışlar olduğu unutulmamalıdır. Özellikle Rawls' un; orijinal durum kavramıyla eşitliği genele yayması, bilgisizlik peçesi gibi soyut bir kavramla eşitlik anlayışının diğer bütün bilgilerden adalet adına soyutlanmasıyla ve bu teorilerinde asli amacının "hakkaniyet için adalet" gerçeğine ulaşmak için kavramsallaşması, Rawls' un sıradan bir liberal anlayışa demokrasi kavramını oturtmadığı gerçeğini ortaya koyar. Liberal öğretilerdeki öncelikler zamanla devlet ve toplum arasında kolonileşmeye ve birbirinden bağımsız veya birbirlerini anlamayan bazı açıklıklara sebebiyet vermiş, genellenen konular özele inmeye yetmeyecek bir hal aldığı zaman da müzakereyle bu eksikliklerin tamamlanması bağlamında tartışımcı (müzakereci) bir demokrasi anlayışını netice vermiştir.

Liberal anlayışın klasik demokrasi anlayışını benimseyen sayısal çoğunluk anlayışlı tavrını müzakereci anlayış kısmen kabul eder. Fakat azınlıktakilerin de hakkının korunması bağlamında, kamusal bir alanın oluşturulmasıyla eşitlik haklarının korunabileceği yönüyle liberal anlayışın özüne ters bir tutum içerisinde olduğunu bildirir.

Müzakereci demokrasi modeli ise içeriği itibarıyla, günümüz modern anlayışına hitap eden bir düşünce sistematığı içerisinde gözükmektedir. Fakat bu zeminin kaygan bir düzene dönüşmemesi adına alınması gereken tedbirlerin gözden geçirilmesi gerektiği de ortadadır. Müzakereci anlayışın temelinde yatan, siyaset ve vatandaşların birbirleriyle olan iletişimsel eyleminin, taraflar adına bağlayıcılığı ve dış etkenlerden bağımsızlaştırıcılığı yönleriyle yapılacak onarımlarla, belli bir zorunluluğa tabi tutulması gerektiği izlenimini vermektedir. Yöneten ve yönetilen hiyerarşik yapısındaki iletişimsel eylemle beraber oluşturulan kamusal alan teorileri, aslına uygun bir müzakere ortamının tesisi ile beraber sürdürülebilirliği de sağlayarak, siyaset ve toplum işbirliğinin tesisi ile engellerin yıkılarak ortak bir konsensüsün sağlanmasında müzakereci demokrasi uygun bir tarz olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

Aktan, C. C. (1995, Mart). Klasik Liberalizm, Neo-Liberalizm ve Libertarianizm. Amme İdaresi Dergisi, 28(1), 3-32.

Erdağ, R. (2013, Haziran). John Rawls' un Mükemmel Toplum Düşüncesi: Eleştirel Bir Bakış. Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(1), 35-41.

Erdoğan, M. (Güz 2012). Müzakereci Demokrasi ve Sınırları. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(22), 25-43.

Habermas, J. (1993). İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim (2. b.). (M. Tüzel, Çev.) İstanbul, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Habermas, J. (2012). "Öteki" Olmak, "Öteki" yle Yaşamak (6. b.). (İ. Aka, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Jaures, J. (1991). Demokrasi, Barış, Sosyalizm. (A. Bezirci, Çev.) İstanbul: E Yayınları.

Köker, L. (1992). Demokrasi Üzerine Yazılar. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Macit, M. (2009). John Rawls' da Siyasal Liberalizmin Yeniden İnşası. Erzurum.

Öz, E. A. (2017, Nisan). Üçüncü Yol Olarak Habermas' ın Müzakereci Demokrasi Modeli. Çankırı Karatekin Üniversitesi, Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi, 5(1), 42-50.

Özalp, A. (2009). Liberal Demokrasinin Derinleştirilmesi Gereği ve Müzakereci Demokrasi. Süleyman Demirel Üniversitesi Uluslararası Davraz Kongresi (s. 1-14). Isparta: Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .

Özkök, G. (1999). Sivil ve Siyasi Özgürlükleri Bağdaştırma Çabası: John Rawls. Liberal Düşünce Dergisi, 4(15), 15-27.

Rawls, J. (2006). Halkların Yasası ve "Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması" (2. b.). (G. Evrin, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Rawls, J. (2007). Siyasal Liberalizm (1. b.). (M. Borovalı, M. Özbank, Dü, & M. F. Bilgin, Çev.) İstanbul, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Serenli, A. (Mayıs 2013). Çoğunlukçu Demokrasiden Çoğulcu Demokrasiye Geçiş ve Türkiye' deki Uygulamalarının Değerlendirilmesi. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.

Sistembölükbaşı, Ş. (2005). Liberal Demokrasinin Çıkılmazlarına Çözüm Olarak Müzakereci Demokrasi. Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi(10), 139-162.

Timuçin, A. (2004). Demokrasi Bilinci. İstanbul: Bulut Yayınları.

Tunç, H. (2008). Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı. Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1(2), 1113-1132.

Yükselbaba, Ü. (2008). Habermas' ın Prosedüralist Hukuk Paradigması, Haklar Sistemi ve Hukuk Devleti. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 66(1), 221-252.